

Karolina Trzeskowska-Kubasik (BIURO BADAŃ HISTORYCZNYCH IPN (CENTRALA))

ORCID: 0000-0002-6766-3736

Działalność niemieckich obozów w latach 1939–1945 na terenie Kreishauptmannschaft Busko (dystrykt Radom)

DOI: 10.25951/11132

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu jest omówienie działalności niemieckich obozów na terenie Kreishauptmannschaft Busko w czasie II wojny światowej. Stanowiły one nie tylko ośrodki eksploatacji gospodarczej, lecz także były ważnym instrumentem terroru niemieckiego. Działalność niemieckich obozów na terenie Kreishauptmannschaft Busko jest wątkiem pomijanym w historiografii polskiej. Według ustaleń autorki na jego obszarze funkcjonowało co najmniej 29 obozów. Przeważającą większość – 17 – stanowiły obozy fortyfikacyjne.

SŁOWA KLUCZOWE: obozy niemieckie, dystrykt Radom, represje niemieckie, okupacja niemiecka, praca przymusowa.

SUMMARY

German Camps in the Years 1939–1945 in the Kreishauptmannschaft Busko (Radom District)

The subject of the article is an attempt at presenting the activities of German camps in the Kreishauptmannschaft Busko during Second World War. They were not only centers of economic exploitation, but at the same time were an important instrument of German terror. The activity of German camps in the Kreishauptmannschaft Busko is poorly described in Polish historiography. According to the author's findings, there were at least 29 camps in the Busko poviat. The majority of them were fortification camps.

KEYWORDS: German camps, district Radom, German repression, German occupation, forced labor.

Stan badań

Problematyka niemieckich obozów funkcjonujących na terenie Kreishauptmannschaft Busko (dystrykt Radom) w czasie II wojny światowej była do tej pory pomijana w historiografii polskiej. Zainteresowania badaczy oscylują głównie wokół działalności konspiracyjnej¹ oraz terroru okupanta niemieckiego². Na te-

¹ J. Chruśliński, *Zamach na krwawego kata gestapo – Hansa Petersa w Busku-Zdroju*, „Buski Kwartalnik Edukacyjny” 2011, nr 35; C. Dymko, *Walka w szeregach Armii Krajowej*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1992, nr 1; E. Fąfara, „Wojnar” i jego żołnierze; *opowieść o Janie Pszczole „Wojnarze”, komendancie BCH obwodu pińczowskiego*, Warszawa 1976; F. Faliszewski, *Kartki z przeszłości ruchu ludowego w byłym powiecie stopnickim*, Warszawa 1965; L. Marciniec, *Udział buskiego harcerstwa w walce o wyzwolenie narodowe w okresie I i II wojny światowej*, w: *Tradycje walk o wyzwolenie narodowe i społeczne na Ziemi Buskiej. Materiały sesji popularnonaukowej 11.IV.1987 r.*, red. Z. Guldón, Kielce 1988; J. Mroźkiewicz „Brzoza”, *W konspiracji i w walce. Z dziejów Podobodu AK Szydłów*, Kielce 1997; P. Pawlina, *Podziemni żołnierze wolności. Wspomnienia dowódcy oddziału partyzanckiego BCH*, Warszawa 1970; L. Plebankiewicz, *Kobiety – żołnierze Armii Krajowej w Busku „Borsuk”*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1992, nr 1; W. Odrobina, *Chłopi gminy Złota w walce z niemieckim okupantem*, Poznań 2006; K. Trzeskowska, *Akcja „Burza” w Okręgu Radomsko-Kieleckim AK*, „Wykus” 2018, nr 23; *taż*, *Działalność konspiracyjna na terenie Obwodu ZWZ-AK Busko*, „Wykus” 2019, nr 24; *taż*, *Działalność kobiet w ramach Obwodu ZWZ-AK Busko. Wybrane przykłady*, „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej” 2021, nr 71; L. Wojnakowski, *Z dala od Wykusu*, Łódź 1988; *Walka i cierpienie. Wspomnienia żołnierzy BCH III Okręgu Kieleckiego z lat wojny i powojennych prześladowań*, oprac. S. Durlej, Kielce 1999.

² T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011; A. Jankowski, *Pacyfikacje i terror na wsi w Kieleckiem 1939–1945*, Kielce 1986; S. Meducki, *Busko w okresie drugiej wojny światowej*, „Studia Kieleckie” 1985, nr 3/47; *tenże*, *Wieś kielecka w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Kielce 1991; *Kielecczyzna pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945: straty osobowe*, red. E. Krężolek, M. Zawisza, Kielce 2017; H. Kisiel, *Księgi ewidencyjne aresztów w Busku i Opatowie źródłem do dziejów zakładów karnych w okręgu radomskim w latach 1940–1944*, „Rocznik Świętokrzyski” 1991, t. 18; L. Marciniec, *Więzi i korzenie*, t. 1, Busko-Zdrój 1997; t. 2, Kielce–Busko-Zdrój 2001; H. Smarzyński, *Powiat Busko-Zdrój przed 1 IX 1939 r. i w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Kraków 1960; K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność aresztu powiatowego w Busku-Zdroju w latach 1940–1944 w świetle księgi ewidencyjnej więźniów*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2022, t. 11; *taż*, *Miejsca kaźni na terenie Kreishauptmannschaft Busko (dystrykt Radom) w latach 1939–1945*, „Niepodległość i Pamięć” 2022, nr 1; *taż*, *Ofiary terroru i działań wojennych w latach 1939–1945 z terenu Kreishauptmannschaft Busko*, Warszawa 2023; *taż*, *Represje niemieckie wobec mieszkańców wsi na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1939–1945 (dystrykt Radom)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 1; *taż*, *Straty osobowe mieszkańców Kreishauptmannschaft Busko*, „Wieś Polska w Czasie II Wojny

mat funkcjonowania obozów na terytorium Kreishauptmannschaft Busko można znaleźć jedynie w publikacjach enigmatyczne wzmianki. Wykaz ilościowy obozów na tym terenie oraz ich krótką charakterystykę przedstawiono na łamach opracowania Józefa Marszałka *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*³ oraz książki *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*⁴. Stan badań dotyczący działalności obozów pracy przymusowej dla ludności żydowskiej (Julagów) w Słupi Pacanowskiej oraz w Biechowie Dolnej prezentuje się równie skromnie. Mowa m.in o publikacji Sary Bender *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej (1939–1943)*⁵ oraz o monumentalnym dziele *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Vol. 2: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe: part A*⁶.

Funkcjonowanie obozu karnego w Słupi przedstawiono na łamach publikacji Roberta Seidla *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*⁷ oraz Karoliny Trzeskowskiej-Kubasik – *Działalność obozu pracy w Słupi na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1941–1944*⁸. Problematykę obozu fortyfikacyjnego w Młodzawach Dużych omówiła Karina Berkowicz w artykule *Ucieczka z fortyfikacyjnego obozu pracy w Młodzawach Dużych w relacji Stanisławy Popek*⁹, a obozu w Chrobrzu Karolina Trzeskowska-Kubasik¹⁰.

Światowej” 2020, nr 1; też, *System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju w latach 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne” 2021, nr 36; też, *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim*, Warszawa 2022.

³ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998.

⁴ *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.

⁵ S. Bender, *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej (1939–1943)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 3, s. 42–63.

⁶ *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Vol. 2: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe: part A*, eds. M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012.

⁷ R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2006.

⁸ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność obozu pracy w Słupi na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1941–1944*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/78082,Dzialalnosc-obozu-pracy-w-Slupi-na-terenie-Kreishauptmannschaft-Busko-w-latach-1.html> (dostęp: 14.03.2023).

⁹ K. Berkowicz, *Ucieczka z fortyfikacyjnego obozu pracy w Młodzawach Dużych w relacji Stanisławy Popek*, „Świętokrzyskie” 2021, nr 28(32), s. 40–57.

¹⁰ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność byłych członków załogi karnego obozu pracy w Treblince w 1944 r. w Chrobrzu (Kreishauptmannschaft Busko)*, <http://chrobrz.info/serwis/index.php/czy-wiesz-ze/4620-czy-wiesz-ze-zbrodniarz-sial-postrach-w-chrobrzu-i-okolicy-30> (dostęp: 14.03.2023).

Należy również przytoczyć wspomnienia Polaków oraz Żydów, w których występują wzmianki o poszczególnych obozach. Mowa m.in. o publikacjach: Amelii Barbary Sołtysiak *Chmielnik i ja* (obóz jeniecki w Chmielniku)¹¹, Josefa Bainvolla *Wielki mrok*¹² (Julag w Słupi) czy też Janusza Kucharskiego *Wspomnienia z Chrobrza z lat 1938–1948* (obóz w Chrobrzu)¹³.

Podkreślić należy, że przeważająca większość autorów wymienionych publikacji nie skorzystała z akt śledczych w sprawie zbrodni dokonanych na terenie następujących obozów w: Słupi, Biechowie Dolnym, Chrobrzu, Michałowie, Piestrzcu, Pińczowie, Sielcu, Starym Korczynie, Wiślicy oraz Żurawnikach. Autorka niniejszego artykułu wykorzystała ponadto ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, materiały dochodzeniowe Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach Nowy Korczyn, Pawłów, Radzanów, Grotniki, Chmielnik, a także w gminach Grabki, Szczytniki, Stopnica, Potok. Artykuł powstał ponadto na podstawie literatury polsko- i niemieckojęzycznej.

Nakreślony stan badań wyraźnie wskazuje na niedostatek wiedzy w zakresie omówienia działalności niemieckich obozów w latach 1939–1945 na terenie Kreishauptmannschaft Busko. Dlatego celem niniejszego artykułu jest zapełnienie tej luki badawczej. Warto podkreślić, że niniejsza publikacja jest pierwszą tak szeroką próbą opracowania ich działalności na przywołanym terytorium.

Według ustaleń autorki niniejszego artykułu na terenie Kreishauptmannschaft Busko działało co najmniej 29 obozów różnego rodzaju: jenieckie, służby budowlanej, karne, fortyfikacyjne, a także pracy przymusowej dla Polaków i Żydów. Liczbę 21 obozów podaje Józef Marszałek, a w publikacji *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945* uwzględniono ich 14¹⁴.

Terytorium, statystyka ludnościowa, władze niemieckie

Kreishauptmannschaft Busko utworzono zarządzeniem okupanta niemieckiego z 10 lutego 1940 r. Obejmował 25 gmin wiejskich i 2 miejskie przedwojennego powiatu stopnickiego. Wchłoniął ponadto 8 gmin przedwojennego powiatu

¹¹ A.B. Sołtysiak, *Chmielnik i ja*, Kielce 2007.

¹² J. Bainvoll, *Wielki mrok*, Warszawa 2013.

¹³ J. Kucharski, *Wspomnienia z Chrobrza z lat 1938–1948*, Kielce 2006.

¹⁴ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie; Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich*.

pińczowskiego (miasto Pińczów, gminy: Chotel, Chroberz, Góry, Kliszów, Pińczów, Zagość oraz Złota)¹⁵. Jego stolicą było Busko-Zdrój. Obszar Kreishauptmannschaft Busko w marcu 1940 r. zamieszkiwało 190 511 osób¹⁶. Wśród nich było 22 406 Żydów. Liczba mieszkańców, którzy osiedlili się na terytorium Kreishauptmannschaft Busko, w 1943 r. zmalała do 181 725 osób¹⁷.

Stanowisko Kreishauptmanna Busko w latach 1939–1945 pełnił Wilhelm Schäfer¹⁸. W skład Kreishauptmannschaftu wchodziły cztery główne urzędy: spraw wewnętrznych, gospodarki, wyżywienia i rolnictwa oraz szkolny (tabela 1).

W skład struktury Kreishauptmannschaftu wchodziły również: Główny Powiatowy Urząd Baudienstu, Inspekcja Finansowa, Filia Urzędu Pracy Busko, Inspekcja Ziemska Busko, Urząd Nadzoru Leśnego w Kielcach oraz Inspekcja Gospodarki Wodnej Kielce. W schemacie urzędów i instytucji na terenie Kreis Busko ujęto także „Inne instytucje w powiecie”, które ilustruje tabela 2.

Żandarmeria niemiecka na obszarze każdego powiatu stanowiła pluton (Zug), a jego dowódca pełnił funkcję powiatowego komendanta. Na terenie Kreishauptmannschaft Busko jej siedziba mieściła się w Busku-Zdroju. Podlegały jej posterunki w Chmielniku oraz Nowym Korczynie¹⁹. Przyjmując, że każdy posterunek liczył od 10 do 20 osób, suma żandarmów na terenie Kreishauptmannschaft Busko oscylowała wokół 60. Grupa ta miała ogromny wpływ na prowadzenie poli-

¹⁵ Archiwum Państwowe w Kielcach, Związek Gmin w Busku, 10, Zarządzenie dr. Schäfera, Busko-Zdrój, k. 1.

¹⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej: GK), 179/40, Stan liczbowy ludności w b. dystrykcie radomskim na dzień 10.03.1940 roku – wyciąg z książki dr. Maxa du Prel, b.d., k. 2.

¹⁷ *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*, Krakau 1943, s. 51–52.

¹⁸ Staatsarchiv Ludwigsburg, Śledztwa przeciwko nieznanym osobom, Wilhelm Schäfer i Johann Hansel.../ (1938–1944, 1959), EL 317 III Bü 902, Protokół przesłuchania oskarżonego Wilhelma Schäfera, 15 II 1969 r., k. 203. W 1963 r. Centrala Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu wszczęła przeciwko Schäferowi dochodzenie w związku z jego działalnością na terenie Kreishauptmannschaft Busko. W 1967 r. postępowanie umorzono; zob. także: M. Roth, *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege*, Göttingen 2009, s. 352.

¹⁹ Na terenie Kreishauptmannschaft Busko funkcjonowała również placówka żandarmerii w Słupi oraz w Złotej. W skład ostatniej wchodziło około 12 żandarmów; Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN w Krakowie (dalej: OKŚZpNP Kraków), Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945, Ds. 29/96 t. III (dalej: 29/69 t. III), Informacje dot. sieci b. posterunków żandarmerii hitlerowskiej i placówek innych formacji policyjnych oraz ich obsady personalnej, Pismo OKBZH w Kielcach, 6 VIII 1968 r., k. 8.

Tabela 1. Struktura Kreishauptmannschaftu – Wydziały A, B, C i D

Wydział A – Urząd Spraw Wewnętrznych (Amt für Innere Verwaltung)	Wydział B – Urząd Gospodarki (Amt für Wirtschaft)	Wydział C – Urząd Wyzwienienia i Rolnictwa (Amt für Ernährung und Landwirtschaft)	D – Powiatowy Urząd Szkolny (Kreisschulamt)
Związki Gmin	Przemysł Sp. z o.o.	Produkcja	Szkoły niemieckie w Busku i Przeczowie
Nadzór nad Gminami (35 gmin, w tym 3 miasta i 440 wsi)	Grupa Powiatowa: Rzemiosło Busko	Agronomowie, ogrodnicy powiatowi	Polskie Szkoły Powszechne, Polskie Szkoły Zawodowe
Komenda Służby Specjalnej (<i>Sonderdienst</i>) ^a	Grupa Powiatowa Handel Busko	Urząd Hodowli Zwierząt	–
Powiatowa Kasa Oszczędności w Busku (filie: w Pińczowie i w Stopnicy	–	Organizacja Rynku	–
–	–	Ekspozytura powiatowa Związku Gospodarki Hodowlanej	–
–	–	Ekspozytura powiatowa Związku Gospodarki Zboż i Pasz	–
–	–	Ekspozytura powiatowa Związku Gospodarki Ziemiaka	–
–	–	Ekspozytura powiatowa Związku Gospodarki Mleka i Tłuszczów	–
–	–	Współpraca z Powiatową Spółdzielnią Rolniczo-Handlową	–

^a Siedziba *Sonderdienstu* mieściła się w Busku-Zdroju. Jego liczebność wahała się od kilkunastu do 32 osób; za: Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN w Krakowie (dalej: OKŚZpNP Kraków), Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945, Ds. 29/69 t. III, Sprawozdanie z przebiegów i wyników śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich na terenie Buska, Pińczowa i powiatu buskiego, b.d., k. 105.

Tabela 2. Struktura Kreishauptmannschaftu – „Inne instytucje w powiecie”

Centralny Urząd Rolniczy	Pluton żandarmerii Busko ^a	Policja Bez- pieczeństwa Komisariat Kryminalny Busko	Urząd Pocztowy w Busku z agencja- mi	Niemiecki Zakład Karny w Pińczo- wie	Państwo- wy Zakład Zdrojowy w Busku	Główne Dy- rekcje Go- spodarcze Zakładów Państwo- wych	Powszech- ny Zakład Ubezpie- czeniowy Busko	Kasa Ubez- pieczalni Społecznej	Sądy Grodzkie
–	Posterunki w: Busku- -Zdroju ^b , Chmielniku ^c i Nowym Korczyni ^d	Polska Policja Kryminalna	–	–	–	Siedziby w Chrobrzu, Górze, Maleszowej, Sichowie oraz Smo- gorzowie	–	–	Busko- -Zdrój, Chmielnik, Pińczów, Stopnica, Szydłów
–	Policja Polska	–	–	–	–	–	–	–	–

^a Komendantem plutonu żandarmerii niemieckiej był Paul König; Staatsarchiv Ludwigsburg (dalej: STAL), Śledztwa przeciwko nieznanym osobom, Wilhelm Schäfer i Johann Hansel.../ (1938–1944, 1959), EL 317 III Bü 902 (dalej: EL 317 III Bü 902), Notatka, 8 VIII 1964 r., k. 21.

^b Stanowisko komendanta posterunku w Busku-Zdroju piastował Johann Brzeziniński; za: STAL, EL 317 III Bü 902, Notatka, 8 VIII 1964 r., k. 21. Funkcjona-
riuszami żandarmerii byli ponadto: Corts, Gutzeit, Jan Sohyga vel Soliga, Heinrich Dux, Reinhold Kuhn, Franz Milke, Niedermack, Wilhelm Predel, Bruno
Sibeneichler, Socher, Schwenke oraz Richard Weichbrodt.

^c Załoga posterunku w Chmielniku składała się przeciętnie z 10–15 osób. Według raportu okresowego z 31 grudnia 1943 r. służyło w nim 11 żandarmów:
6 Niemców i 5 volksdeutschów z Pomorza; AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Zbrodnie popełnione przez hitlerowskich żandarmów (Haas, Orłowski, Wre-
ide i inni) z posterunku w Chmielniku w latach 1939–1945, 53/5237 (dalej: 53/5237), Raport okresowy nr 11/43, 5 I 1944 r., b.k. Jego komendantem był Ernst
Hass. Funkcjonariuszami pełniącymi tam służbę byli: Józef Cieślík, Feldberg, Hilke, Bernhard Krause, Lachman, Leon Orłowski, Julian Świątek oraz Wreide.
^d Posterunek w Nowym Korczynie utworzono latem 1940 r. Jego załoga przeciętnie składała się z 16 żandarmów. W jej skład wchodził: Edward Ciesielski,
Paul Gawenda, Rudolf Janke, Adolf Kasperek, Emil Kohls, Waldemar Kohls, Fritz Malsch, Hermann Meng, Adolf Rasch, August Reimann,
Johann Seifert, Rudolf Stecher, Jan Suliga, Friedrich Schwab czy też Emil Wreide; AIPN Ki, OKŚZpNP–IPN Kielce, Zabójstwa Polaków i Żydów przez
żandarmów niemieckich z posterunku w Nowym Korczynie 1939–1945 (Sturmman i inni), 53/5259, Wykaz podejrzanych w śledztwie w procesie przeciwko b.
żandarmom niemieckim z posterunku w Nowym Korczynie, b.d., b.k. Posterunek w Nowym Korczynie istniał do 25 lipca 1944 r., kiedy to w wyniku akcji
partyzanckiej został rozbity.

Źródło: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach, Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci
Narodowej w Kielcach, Schemat organizacyjny Starostwa Powiatowego w Busku-Zdroju, 267/2, b.d., k. 1.

tyki terroru na terytorium Kreishauptmannschaft Busko, które jak już wcześniej wspomniano, zamieszkiwało w 1943 r. 181 725 osób. Pod zwierzchnictwem żandarmerii pozostawała również Policja Polska Generalnego Gubernatorstwa (*Po-lnische Polizei im Generalgouvernement*). Komenda policji granatowej mieściła się w Busku-Zdroju. Posterunki funkcjonowały m.in. w następujących miasteczkach i wsiach: Busku-Zdroju, Chmielniku, Chrobrzu, Dobrowodzie, Kijach, Pińczowie, Nowym Korczynie, Raczycach, Pińczowie, Stopnicy, Szydłowie oraz Złotej²⁰. Według niemieckiej dokumentacji rachunkowej za 1941 r. na terenie Kreishauptmannschaft Busko służbę w powyższej formacji pełniło 104 funkcjonariuszy²¹, w 1942 – 103, a w 1943 – 135.

W Busku-Zdroju mieściła się również siedziba Policji Bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*). Według ustaleń autorki niniejszego artykułu w jej skład wchodziło co najmniej 10 osób. Policji Bezpieczeństwa podlegała Polska Policja Kryminalna, której siedzibę zlokalizowano w Busku-Zdroju. W jej skład wchodziło co najmniej 9 funkcjonariuszy²².

Obozy jenieckie

Jednym z pierwszych obozów na terenie powiatu stopnickiego był przejściowy obóz jeniecki w Chmielniku. Na jego temat wiadomo niewiele²³. Zlokalizowano go w budynku miejscowej szkoły, który otoczono drutem kolczastym. Według Stanisława Rogali 10 września 1939 r. przetrzymywano w nim około 4000 żołnierzy²⁴. Do powyższych danych należy podchodzić krytycznie. Czy jest możliwe, by w placówce szkolnej przetrzymywano tak dużą liczbę osób?

²⁰ AIPN, GK, Obsada stanowisk w urzędach w powiecie Busko, 639/1, Wykaz funkcjonariuszy policji granatowej na terenie Kreis Busko, b.d., k. 111–14.

²¹ AIPN, GK, Sprawy Policji – korespondencja, zarządzenia dotyczące m. in. dodatków finansowych dla funkcjonariuszy, bieżących zadań, 639/68, Zestawienie liczbowe polskich i ukraińskich policjantów w dystrykcie Radom, stan na 1 IV 1941 r., k. 11.

²² K. Trzeskowska-Kubasik, *Terror niemiecki na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1939–1945* [w opracowaniu].

²³ W wykazie dotyczącym obozów jenieckich na terenie woj. kieleckiego nie ujęto obozu w Chmielniku; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach (dalej: AIPN Ki), Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Kielcach (dalej: OKŚZpNP – IPN Kielce), Obozy jenieckie na terenie woj. kieleckiego, 53/4616, b.d., k. 1–15.

²⁴ S. Rogala, *Chmielnik miasto i gmina*, Kielce 1998, s. 64.

Mieszkańcy Chmielnika zorganizowali doraźną akcję dożywiania więźniów, przerzucając przez zasieki kawałki pieczywa dostarczanego przez piekarnię Lenartowicza, Pakosińskiej i Sarneckiego²⁵. Obóz zlikwidowano najprawdopodobniej w grudniu 1939 r.²⁶

Obozy pracy przymusowej dla ludności żydowskiej

Pierwsze obozy pracy przymusowej dla ludności żydowskiej (*Zwangsarbeitslager für Juden, Julag*) powstały na przełomie 1939 i 1940 r. Podstawą ich utworzenia było rozporządzenie Generalnego Gubernatora dr. Hansa Franka z 26 października 1939 r., wprowadzające przymus pracy dla Żydów²⁷. Drugie postanowienie wykonawcze do tego rozporządzenia, wydane 12 grudnia 1939 r., określało granice wiekowe dla Żydów. Przymus pracy obejmował osoby od 14 do 60 roku życia²⁸. Jego czas trwał dwa lata z możliwością przedłużenia go, „jeżeli nie miałyby być osiągnięty w ciągu tego czasu cel wychowawczy tego przymusu”²⁹.

Obozy pracy przymusowej dla ludności żydowskiej należały do najliczniejszych na terenie Generalnego Gubernatorstwa – ogółem stanowiły 58%. Organizowała je administracja oraz policja na potrzeby Wehrmachtu, przemysłu czy SS. Największy żydowski obóz pracy funkcjonował w Skarżysku-Kamiennej przy fabryce amunicji Hasag (Hugo Schneider Aktiengesellschaft)³⁰. Przywożono do

²⁵ A.B. Sołtysiak, *Chmielnik i ja*, s. 78.

²⁶ S. Rogala, *Chmielnik miasto i gmina*, s. 64.

²⁷ *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019, s. 15.

²⁸ *Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa (Postanowienie o sporządzenie spisu) z dn. 12 XII 1939 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzen polnische Gebiete” [Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów], 1939, nr 14, s. 246–248.

²⁹ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, s. 14.

³⁰ Szerzej: R. Bauminger, *Przy trotyle i pikrynie*, Kraków 1946; K. Gibaszewski, *Hasag. Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 2011; L. Kaczanowski, *Hitlerowskie fabryki śmierci na Kielecczyźnie*, Warszawa 1984; F. Karay, *Death Comes in Yellow. Skarżysko-Kamienna Slave Labor Camp*, Amsterdam 1996; M. Wardzyńska, *Obozy niemieckie na okupowanych terenach polskich*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 4, kwiecień.

niego Żydów z całego dystryktu Radom³¹. Szacuje się, że zginęło w nim pomiędzy 18 000 a 23 000 osób³².

Jeden z pierwszych obozów pracy na terenie Kreishauptmannschaft Busko powstał w 1941 r. w Słupi. Położony był na tzw. Błoniach Ratajskich, około 3 km od Pacanowa. W obozie początkowo osadzano Żydów pochodzących z Buska-Zdroju, z Pacanowa, ze Stopnicy oraz z Nowego Korczyna. Z pierwszego miasteczka w 1940 r. przybyło 20 osób narodowości żydowskiej³³. Najprawdopodobniej w 1940 r. do obozu w Słupi wysłano 300 Żydów z Chmielnika³⁴. W celu uzyskania informacji o ich losach pojechał tam Mosze Pasternak znający biegle język niemiecki³⁵. Po powrocie opowiedział o tragicznej sytuacji robotników. Po pewnym czasie wszyscy wrócili do Chmielnika.

W obozie w Słupi więźniów wykonywali prace melioracyjne³⁶. Za pracę nie otrzymywali żadnego wynagrodzenia. Bezpośredni nadzór nad ich pracą sprawował Urząd Gospodarki Wodnej (*Wasserwirtschaftsamt*). W Słupi przeciętnie przebywało od 180 do 200 więźniów. Teren obozu ogrodzono potrójnym drutem kolczastym, wysokim na 2,5 m. Za ogrodzeniem od strony zachodniej był wykopany kanał o szerokości 3 m i głębokości 3,5 m³⁷. Wewnątrz obozu mieściło się pięć baraków. W dwóch z nich znajdowały się pomieszczenia mieszkalne, trzy zaś przeznaczono dla więźniów funkcyjnych³⁸. Funkcję obozowych wartowników sprawowali volksdeutsche z Przeczowa – Szadkowski vel Szatkowski [imię nie-

³¹ Do obozu pracy w Skarżysku-Kamiennej trafili również Żydzi z gett położonych na terenie Kreishauptmannschaft Busko: ze Stopnicy, z Chmielnika, a także z Pacanowa.

³² S. Piątkowski, *Skarżysko-Kamienna w latach wojny i okupacji (1939–1945)*, w: *Dzieje Skarżyska-Kamiennej. Monografia z okazji 90-lecia nadania praw miejskich*, red. K. Zemela i P. Kardyś, Skarżysko-Kamienna 2013, s. 304–308.

³³ Żydowski Instytut Historyczny, *Żydowska Samopomoc Społeczna*, 211/269, Sprawozdanie za czas od 1 września 1939 do 25 maja 1941 r., 1941 r., k. 3.

³⁴ S. Bender, *Żydzi z Chmielnika*, s. 47.

³⁵ Tamże.

³⁶ AIPN, Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, zebrane w latach 1968–1972. Ankiety dotyczące województwa kieleckiego – V. Powiat Busko-Zdrój: ankiety, notki encyklopedyczne, 2448/321 cz. 2 (dalej: 2448/321 cz. 2), Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 346.

³⁷ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Zabójstwa popełnione na Polakach i Żydach w obozie pracy w Słupi Pacanowskiej 1941–1944, 53/4970 (dalej: 53/4970), Protokół przesłuchania świadka Stefana Józefa Kaszuby, 9 IX 1974 r., s. 41.

³⁸ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność obozu pracy w Słupi na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1941–1944*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/78082,Dzialalnosc-obozu-pracy-w-Slupi-na-terenie-Kreishauptmannschaft-Busko-w-latach-1.html> (dostęp: 8.02.2022).

znane] oraz Urlych [imię nieznane]³⁹. W skład załogi wchodził również Ukraińcy. Nadzór nad obozem sprawowali funkcjonariusze żandarmerii niemieckiej z placówki w Słupi oraz z Buska-Zdroju. Przyjeżdżali oni stosunkowo często na kontrole. Każdy ich przyjazd wiązał się z dalszymi represjami wobec więźniów, a także zwiastował wywózki do obozów koncentracyjnych.

W obozie w Słupi panowały kiepskie warunki bytowe. Jedzenie było ubogie. Po porannym apelu więźniowie otrzymywali kromki czarnego chleba wraz z łyżką marmolady lub pastą rybną oraz czarną kawę zbożową bez cukru. Obiad składał się z zupy z buraków albo z brukwi. Na kolację więźniowie dostawali to samo co na śniadanie. Oprócz tego żywili się polewką z kasztanów⁴⁰. Więźniowie spali na pryzkach piętrowych. Pomieszczenia były pozbawione sufitów, w zimie do dyspozycji były tylko trzy niewielkie piecyki żelazne⁴¹. W Słupi panowały złe warunki sanitarne. Do mycia służyły blaszane koryta, do których przynoszono wodę z kanału. Rolę ustępu spełniała latryna znajdująca się na zewnątrz baraków. W obozie wybuchła epidemia tyfusu plamistego, ponadto więźniowie borykali się z częstymi problemami żołądkowymi.

Wobec więźniów nagminnie stosowano przemoc. Jan Zdyb relacjonował po wojnie: „Widziałem jak nawet jeden z Niemców przewrócił Żyda w błoto i w błocie podrzynał mu gardło”⁴². Stefan Nalepa zaś zeznawał: „Był szereg wypadków bicia i maltretowania więźniów, nieraz było to bez przerwy. Wpychali więźniów w błoto i w błocie ich bili”⁴³. Jesienią 1942 r. Żydów wyprowadzono za kanał melioracyjny, gdzie kazano im siedzieć całą noc. Podnoszących się z ziemi natychmiast rozstrzelowano. Część osób zastrzelono w czasie marszu⁴⁴. Resztę skierowano do Szczucina na stację kolejową, skąd przetransportowano ich do obozu zagłady w Treblince. Najprawdopodobniej w grudniu 1942 lub w styczniu 1943 r. ze Słupi wywieziono Romów.

Kolejnym Julagiem na terenie Kreishauptmannschaft Busko był obóz w Biechowie Dolnym, który funkcjonował od wiosny do jesieni 1942 r.⁴⁵ Nadzór nad nim sprawowała żandarmeria z Nowego Korczyna. Funkcję wartowników pełnili volksdeutsche: Ulrich oraz Szadkowski z Przeczowa, którzy podobne stanowisko

³⁹ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4970, Protokół przesłuchania świadka Wawrzyńca Kostery, 18 II 1970 r., k. 14.

⁴⁰ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stefana Nalepy, 18 II 1970 r., k. 16.

⁴¹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stefana Kaszuby, 9 IX 1974 r., k. 41.

⁴² Tamże, Protokół przesłuchania świadka Jana Marcina Zdyba, 18 II 1970 r., k. 18.

⁴³ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stefana Nalepy, 18 II 1970 r., k. 16.

⁴⁴ Tamże, Postanowienie o zawieszeniu śledztwa, 16 IV 1975 r., k. 51.

⁴⁵ AIPN, 2448/321 cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 337.

zajmowali w Słupi. W obozie przebywali wyłącznie Żydzi pochodzący ze Stopnicy oraz z Pacanowa. Przeciętny stan więźniów wynosił około 200 osób. Obóz zlokalizowano obok szosy, w stajniach Michała Popiela. Więźniowie pracowali przy kopaniu kanałów. Warunki żywieniowe były fatalne. Żywność Żydom dostarczała miejscowa ludność, co miało zapewne charakter spontanicznej akcji⁴⁶. W przeciwieństwie do Julagu w Słupi, pomieszczenia pozbawiono prycz piętrowych. Więźniowie spali na słomie rozścielanej na gołej podłodze. Za samowolne opuszczenie obozu karano śmiercią. Dwóch Żydów – Mejer Szumacher ze Stopnicy oraz Żyd ze Stopnicy, którego personaliów nie udało się ustalić – opuściło jego teren, powracając do niego następnego dnia. Dwa dni później ich rozstrzelano⁴⁷. Jesienią 1942 r. Żydów popędzono do Szczucina na stację kolejową, skąd przetransportowano ich najprawdopodobniej do Treblinki.

Jeden z Julagów umiejscowiono we wsi Podłęże. Podobnie jak Julagi w Biechowie Dolnym oraz w Słupi miał on charakter obozu gospodarki wodnej. Funkcjonował w 1942 r. Przeszło przez niego 100 Żydów⁴⁸.

Kolejne Julagi mieściły się w Stopnicy oraz w Szydłowie. Pierwszy z nich powstał wiosną 1940, drugi zaś w 1941 r. Firma „Oemler” wykorzystywała osadzonych w nich Żydów do rozbudowy drogi na trasie Stopnica–Sandomierz. Ich obowiązkiem była również produkcja materiałów budowlanych⁴⁹.

Obozy karne (*Straflager*)

Obozy karne tworzone od 1942 r. Pierwszy lagier tego typu powstał na terenie dystryktu Radom w 1940 r. w Kazimierzy Wielkiej. Kolejne utworzone w Słupi oraz Kacprowicach⁵⁰.

W obozie w Słupi osadzono głównie rolników za niewywiązywanie się z dostarczania kontyngentów⁵¹. Trafiały tamże również osoby złapane na prowadze-

⁴⁶ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce. Zbrodnie popełnione w Biechowie Dolnym w latach 1942–1943, 53/4966, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Kobosa, 23 II 1970 r., k. 14.

⁴⁷ J. Bainvoll, *Wielki mrok*, s. 69.

⁴⁸ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, s. 150.

⁴⁹ R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen*, s. 263.

⁵⁰ Tamże, s. 54.

⁵¹ Do Słupi za nieoddanie kontyngentu trafili m.in. następujący mieszkańcy Skorocic: Pawlik Kazimierz, Czapla Jan, Maj Jan, Krawiec Władysław, Żydek Stanisław; za: AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/4623 t. 1, Więzienia hitlerowskie – areszt tymczasowy w Busku

niu nielegalnego handlu oraz robotnicy, którzy samowolnie opuścili teren pracy. W obozie osadzano także Polaków na wniosek Kreishauptmanna Wilhelma Schäfera oraz żandarmerii niemieckiej z Buska-Zdroju.

Według księgi ewidencyjnej aresztu powiatowego w Busku-Zdroju w latach 1941–1943 do Słupi trafiło łącznie 175 Polaków⁵². Więźniowie przeciętnie przebywali w nim od kilku tygodni do kilku miesięcy. Teodor Wasilewski, mieszkaniec Buska-Zdroju, twierdził, że pobyt w obozie trwał co najmniej dwa miesiące⁵³. Ojciec Stanisława Szczepanika przebywał w Słupi dwa tygodnie⁵⁴. Aleksey Lis, mieszkaniec Bilczowa, wspominał z kolei: „Jednego razu, zdaje mi się, że w 1943 roku, przyjechali do wsi Niemcy i zabrali 12 ludzi – kobiet i mężczyzn, którzy nie oddali kontyngentu mleka i osadzili w obozie karnym w Słupi, w naszym powiecie. Ludzie ci po miesiącu czasu wrócili”⁵⁵. Również mieszkańców wsi Służów w gminie Szanec wysyłano do Słupi, gdzie trzymano ich dopóki, dopóty rolnicy nie uzupełnili braków lub nie zapłacili gotówką tytułem wyrównania kontyngentów⁵⁶. Był to częsty zabieg stosowany przez okupanta od 1942 r. za niewywiązanie się z kontyngentów. Jesienią 1942 r. w wyniku opóźnień w ich oddawaniu przez mieszkańców parafii w obozie pracy w Słupi osadzono proboszcza parafii Drużnia ks. Antoniego Marszałka. Po ich uiszczeniu zwolniono go z obozu⁵⁷.

Niejednokrotnie więźniów obozu w Słupi wysyłano do obozów koncentracyjnych. Przenoszono ich wówczas do więzienia w Pińczowie. Mieszkańcy Kreishauptmannschaft Busko najczęściej trafiali do KL Auschwitz-Birkenau. Jako przykład należy przytoczyć sylwetkę Jana Korczaka ze wsi Kuchary. 8 kwietnia 1942 r. osadzono go w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, a następnie w kar-

Zdroju – 3 kontrolki więźniów: 23.10.1941–1.06.1942, 14.11.1942–16.12.1943, 16.12.1943–22.07.1944, b.d., b.k.

⁵² OKŚZpNP Kraków, Ds. 29/69 t. III, Sprawozdanie z przebiegów i wyników śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich na terenie Buska, Pińczowa i powiatu buskiego, b.d., k. 114.

⁵³ AIPN, GK, Materiały dochodzeniowe OKBZN w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach: Nowy Korczyn, Pawłów, Radzanów, Grotniki, Chmielnik, pow. Stopnica i Busko-Zdrój. Protokoły, 179/113 (dalej: 179/113), Protokół przesłuchania świadka Teodora Wesołowskiego, 3 IV 1947 r., k. 101.

⁵⁴ AIPN GK, Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach Grabki, Szczytники, Stopnica, Potok w pow. stopnickim. Protokoły przesłuchania świadków, wykaz zbrodni, korespondencja, kwestionariusze o egzekucjach i grobach masowych, 179/114 (dalej: 179/114), Protokół przesłuchania świadka Stanisława Szczepanika, 14 III 1946 r., k. 129.

⁵⁵ AIPN GK, 179/113, Protokół przesłuchania świadka Aleksego Lisa, 6 V 1947 r., k. 106.

⁵⁶ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Jana Stępnia, 7 V 1947 r., k. 113.

⁵⁷ T. Gocel, *Represje niemieckie wobec kleru wiejskiego w diecezji kieleckiej 1939–1945*, „Wiesć Polska w Czasie II Wojny Światowej” 1/2020, s. 21.

nym obozie pracy w Słupi. Po paru tygodniach przewieziono go do więzienia w Pińczowie, gdzie przebywał miesiąc⁵⁸. 2 lipca 1942 r. trafił do KL Auschwitz-Birkenau, gdzie zmarł 19 lipca 1942 r.⁵⁹

Obóz w Słupi zlikwidowano w 1943 r. Więźniów przewieziono do innych okolicznych obozów bądź zwolniono.

Obozy służby budowlanej

Rozporządzeniem generalnego gubernatora Hansa Franka z grudnia 1940 r. we wszystkich dystryktach (oprócz warszawskiego) utworzono obozy służby budowlanej (*Baudienst*). Skupiały one mężczyzn w wieku od 18 do 30 lat. Początkowo pobór prowadziły urzędy pracy, od 1942 r. rekrutację przejęły powiatowe placówki służby budowlanej. Zarządzeniem Kreishauptmanna Schäfera z 22 października 1943 r. w dniach 27–28 października mieli zgłosić się do niej wszyscy mężczyźni narodowości polskiej i ukraińskiej, urodzeni w latach 1925–1926, zamieszkujący tereny Kreishauptmannschaft Busko⁶⁰. W przypadku niezgłoszenia się: „Kto nie zastosuje się do niniejszego zarządzenia, będzie najsurowiej ukarany według osobnych przepisów i postanowień”⁶¹.

W każdym dystrykcie istniał obóz karny dla junaków uchylających się od pracy. W radomskim utworzono go w Solcu nad Wisłą⁶². Zajmował kompleks budynków byłego seminarium nauczycielskiego, który otoczono drutem kolczastym. Załogę obozu stanowili w większości członkowie *Sonderdienstu*⁶³. 28 października 1942 r. oddział Batalionów Chłopskich dowodzony przez Władysława

⁵⁸ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność więzienia w Pińczowie w latach 1939–1944 (dystrykt Radom)*, „Archiwum Kryminologii” 2021, nr 43, s. 8.

⁵⁹ *Informacja o więźniach*, <https://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach/> (dostęp: 14.03.2023).

⁶⁰ AIPN, GK, Zarządzenia, obwieszczenia, publiczne upomnienia wydane przez władze Generalnego Gubernatorstwa i skierowane do zamieszkałej na tym terenie ludności – afisze, sygn. 639/86, Zarządzenie Kreishauptmanna Schäfera, 22 X 1943 r., k. 22.

⁶¹ Tamże.

⁶² M. Wardzyńska, *Kategorie obozów pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej*, w: *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, Warszawa 2009, s. 108; zob. M. Wróblewski, *Służba budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984, s. 72.

⁶³ Archiwum Państwowe w Kielcach, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację – Zarząd Okręgu w Kielcach, 126, Wspomnienia z pobytu w obozie w Solcu, b.d., s. 5.

Gołąbka przeprowadził atak na obóz karny. W jego wyniku uwolniono 300 junaków, a po kilku dniach go zlikwidowano⁶⁴.

Na terenie Kreishauptmannschaft Busko *Baudienst* zlokalizowano w kamieniołomach „Zajęcza Góra” w Skotnikach Dużych. Mieściły się tam trzy przedwojenne baraki, które mogły pomieścić około czterystu osób. Na terenie kamieniołomów znajdowały się kuchnia, stolarnia, kuźnia oraz bunkry do przechowywania materiałów wybuchowych. Praca była ciężka, a za wykonaną pracę pracownicy nie otrzymywali wynagrodzenia. Jak wspominał jeden z pracowników: „Kamień wydobywano z głębokich dołów, wywożono wózkami i taczkami do góry, układano na dużym płaskim placu. Wyżywienie słabe, ale otrzymywaliśmy wałówki i jakoś dało się żyć”⁶⁵. Pod koniec sierpnia 1942 r. doszło do podpalenia trzech baraków. Żandarmeria niemiecka z Buska-Zdroju aresztowała podejrzanych o przeprowadzenie akcji sabotażowej, m.in. Juliana Pierścińskiego ze Skotnik oraz Mazura z Sułkowic. Od wykonania wyroku śmierci uchronił ich Austriak – inspektor Lain [imię nieustalone]. Część chłopców przewieziono do obozu w Częstochowie, pozostali zaś do Skrzynna.

Kolejny obóz *Baudienst* zlokalizował w Busku-Zdroju przy ówczesnej ul. Korczyńskiej. Osadzono w nim około trzystu osób. Wśród nich znajdował się Stefan Kozadło ps. Kowadło. W następujący sposób wspominał jego przybycie do obozu:

Dnia 7 kwietnia 1942 r. zostałem zatrzymany przez dwóch żandarmów. Powiedzieli mi, że przy próbie ucieczki będą strzelali bez ostrzeżenia. Po wyjściu przed dom okazało się, że dwóch innych żandarmów eskortuje już mojego kolegę Henryka Jopa. Zaprowadzili nas na posterunek policji granatowej [...]. Po spisaniu personaliów zaprowadzono nas na posterunek żandarmerii, gdzie również spisano nasze dane, a następnie zaprowadzono do koszar, które mieściły się w willi policyjnej przy ul. Korczyńskiej⁶⁶.

Junacy osadzeni w obozie w Busku-Zdroju pracowali przy budowie dróg oraz przy kopaniu rowów. Jedzenie było ubogie: chłopcy otrzymywali na śniadanie i kolację czarny chleb oraz kawę, a na obiad zupę z brukwi. Jednym z członków personelu obozu w Busku-Zdroju był Wenzel (Wacław) Biskup. Za najmniejsze przewinienia wysyłał junaków do obozu karnego. Z Buska-Zdroju Biskup wyjechał w styczniu 1945 r. Wyrokiem Sądu Okręgowego w Kielcach z 8 kwietnia

⁶⁴ J. Gmitruk, P. Matusak, J. Nowak, *Kalendarium działalności bojowej Batalionów Chłopskich 1940–1945*, Warszawa 1983, s. 74.

⁶⁵ M. Sztuk, *Pomagali nam odważni sołtysi*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1992, nr 2, s. 74.

⁶⁶ S. Kuza, *Garść wspomnień*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1993, nr 6, s. 45.

1948 r. skazano go na karę śmierci⁶⁷. Najprawdopodobniej została ona jednak zamieniona na 15 lat więzienia.

Obozy służby budowlanej na terenie Kreishauptmannschaft Busko mieściły się ponadto w Pińczowie, Nowym Korczynie oraz Solcu-Zdroju⁶⁸.

Fortyfikacyjne obozy pracy

Kolejnym rodzajem obozów funkcjonujących na terenie Kreishauptmannschaft Busko były fortyfikacyjne obozy pracy (*Einsatzlager*). Po raz pierwszy na terenie Generalnego Gubernatorstwa pojawiły się w 1940 r.⁶⁹ Po raz wtóry utworzono je w drugiej połowie 1944 r. w celu budowy fortyfikacji polowych na niemieckich liniach obronnych. Prace organizowała Organizacja Todta. Między Wisłą a Pilicą funkcjonowało nie mniej niż 48 obozów fortyfikacyjnych. Na istnienie tak dużej liczby niewątpliwie wpływał fakt, że rejon Kielecczyny znalazł się w strategicznej strefie obrony niemieckiej⁷⁰. Pierwsza linia umocnień o nazwie A1 („Wenus”) przebiegała wzdłuż Wisły oraz przyczółka sandomiersko-baranowskiego. Druga, nazywana A2 („Merkury”), biegła od Szczekocin przez Miechów, Słomniki, Wisłę do Bochni i dalej do Nowego Sącza⁷¹. Wzdłuż niej istniał szlak komunikacyjny biegnący z Krakowa do Kielc. Zbudowanie tak wielkiego kompleksu obrony nie było możliwe własnymi siłami wojska, policji i formacji po-

⁶⁷ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta sprawy karnej przeciwko Wacław Biskup, imię ojca: NN, ur. 23–08–1898 r., oskarżonemu z art. 1 Dekretu z dn. 28–06–1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939–1945 r., art. 1, art. 2, art. 4 Dekretu PKWN z dn. 31–08–1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego w brzmieniu jednolitego tekstu dekretu ogłoszonego w dn. 11–12–1946 r., tj. o to, że w 1939 r., będąc obywatelem polskim, zgłosił swą przynależność do narodowości niemieckiej, oraz o to, że w okresie od 1939 do 1945 r., na terenie Wiślicy, Buska-Zdroju i Pińczowa, brał udział w niemieckiej organizacji przestępczej i działał na szkodę ludności polskiej oraz żydowskiej, 127/132, 127/132, Wyrok Sądu Okręgowego w Kielcach, 8 IV 1948 r., k. 242.

⁶⁸ Baudienst, <https://www.powiatbuski1939-1945.pl/praca-przymusowa/polakow-praca-przymusowa-na-terenie-generalnego-gubernatorstwa/baudienst/> (dostęp: 15.03.2023).

⁶⁹ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, s. 116–124.

⁷⁰ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Fortyfikacyjne obozy pracy organizowane przez Wehrmacht na Kielecczynie w drugiej połowie 1944 r., 53/98 (dalej: 53/98), b.d., k. 4.

⁷¹ Szerzej: R. Podsiadło, *Niemieckie fortyfikacje Stellung A2 i ich przełamanie w styczniu 1945 r. na linii Raby, Szreniawy i Pilicy*, Warszawa 2014, s. 58–59.

mocniczych. Dowództwo Wehrmachtu bezskutecznie wzywało do pracy polską ludność cywilną, wobec czego na tereny Generalnego Gubernatorstwa nałożono kontyngent osób, które miały być wyznaczone do budowy umocnień. Tylko we wrześniu i październiku 1944 r. zmuszono do pracy 237 000 mieszkańców. W Radomiu żądano stawiennictwa 20 000 osób dziennie⁷². Ze względu na uchylanie się ludności polskiej od robót fortyfikacyjnych okupant niemiecki organizował łapanki. Dostarczaniem siły roboczej do robót przymusowych zajmowali się przymusowo sołtysi, wójtowie, burmistrzowie i starostowie powiatowi, którzy czuwali nad terminową realizacją wyznaczonych kontyngentów⁷³.

W rejonie wspomnianej powyżej linii A1 „Wenus” powstało kilkanaście obozów położonych na terenie Kreishauptmannschaft Busko. Według ustaleń autorki istniało ich co najmniej 17. Przyczółek baranowsko-sandomierski utworzono pod koniec lipca 1944 r.⁷⁴ Po ustabilizowaniu linii frontu niemiecko-sowieckiego na przyczółku 14 grudnia 1944 r. przebiegała w sposób następujący: od rzeki Wisły w rejonie Solca-Zdroju do miejscowości Stopnica–Kurozwęki–Łagów–Opatów–Włostów do Wisły w rejonie Sandomierza⁷⁵. Przeważająca większość obozów powstała jesienią 1944 r. Likwidacji uległy w styczniu 1945 r.

Latem 1944 r. na terenie Kreishauptmannschaft Busko powstały 4 obozy fortyfikacyjne. W związku ze zbliżającym się frontem wschodnim latem 1944 r. utworzono obóz fortyfikacyjny w Starym Korczynie. Umiejscowiono go na terenie szkoły podstawowej. Przebywali w nim mieszkańcy Koszyc i okolic oraz Działoszyc. W obozie osadzano przeciętnie około 200–300 osób w wieku od 15 do 60 lat. W obozie w Starym Korczynie panowała zasada, że po upływie 2 tygodni więzień mógł przysłać na swoje miejsce zastępcę. Gdy tego nie uczynił, przebywał w dalszym ciągu w obozie⁷⁶. Nadzór nad pracami sprawowali funkcjonariusze Organizacji Todta. Obóz był dozorowany przez załogę wartowniczą składającą się z około 30 ukraińskich strażników, dowodzonych przez 5-osobową grupę funkcjonariuszy SS. Komendantem w Starym Korczynie był Koch vel Nelte, którego więźniowie nazywali „Wojtkiem”.

⁷² AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/98, b.d., k. 5.

⁷³ M. Wardzyńska, *Obozy niemieckie*, s. 29.

⁷⁴ B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944–1945. Działania wyzwolenicze Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego*, Warszawa 1971, s. 69–71.

⁷⁵ W. Borzobohaty, „Jodła”. *Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1988, s. 465–466.

⁷⁶ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w obozie pracy przymusowej w Korczynie Starym, pow. Busko od sierpnia do grudnia 1944 r., 53/5012 t. 1, Protokół przesłuchania świadka Józefa Cabaja, 11 IV 1969 r., k. 18.

W obozie panowały niezwykle ciężkie warunki. Więźniowie pracowali przy kopaniu rowów przeciwpancernych oraz okopów od Wisły w kierunku Krzczonowa⁷⁷. Miejscową ludność zatrudniono także przy budowie bunkrów. Pracowano od poniedziałku do soboty. W sobotę po zakończeniu pracy więźniowie byli odwożeni na własny koszt do miejsca zamieszkania. W poniedziałek rano zmuszeni byli stawić się z powrotem w obozie. Codziennie rano odbywał się apel, podczas którego sprawdzano stan liczebny pracowników. Ludzie spali na słomie rozścielonej na betonowej podłodze, w jednej sali przebywało około 30 osób. Wyżywienie było niezwykle skąpe. Odczuwalny był brak wody pitnej, którą trzeba było dowozić ze wsi. Wobec więźniów stosowano przemoc. Wspomniany uprzednio Koch vel Nelte niejednokrotnie okładał więźniów skórzanym pejcem. Będąc w stanie upojenia alkoholowego, strzelał zaś do pracowników⁷⁸. Świadkiem przemocy stosowanej wobec więźniów był mieszkaniec Starego Korczyna Józef Bugajski: „Byłem raz świadkiem jak starszy wiekiem Niemiec pochodzenia austriackiego nadzorujący nad pracą więźniów, uderzył kolbą karabinu jednego z tych więźniów prawdopodobnie za to, że ten źle kopał. Człowiek ten na skutek uderzenia się przewrócił, a on jeszcze go kopał”⁷⁹. Szczególnie bezlitośnie obchodzono się z osobami, które złapano na próbie ucieczki bądź które nie zgłosiły się we właściwym czasie do pracy. Józef Cabaj zeznawał: „Widziałem jak podoficer SS o pseudonimie »Wojtek« bił kijem jednego z więźniów za to, że ten prawdopodobnie będąc chory nie poszedł do pracy, jednocześnie wymyślając mu i odgrając się, że go zabije”⁸⁰. Józef Charczuk po wojnie zeznał przed Okręgową Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach, że Koch dla zabawy strzelał do więźniów⁸¹. Obóz w Starym Korczynie funkcjonował do stycznia 1945 r.

W sierpniu 1944 r. utworzono obóz fortyfikacyjny w Michałowie w gminie Góry. Przeciętnie przebywało w nim około 600 osób⁸². Ogółem przeszło przez niego około 4000 osób, pochodzących głównie z Działoszyc oraz Jędrzejowa. Więźniowie mieszkali w stodole. Jeden z nich wspominał: „Zakwaterowanie w stodole było bardzo złe, brakowało nawet słomy. Było bardzo zimno”⁸³. Budynek otoczono drutem kolczastym. Wyżywienie było podobne jak w innych obo-

⁷⁷ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Bugajskiego, 11 IV 1969 r., k. 6.

⁷⁸ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Charczuka, 14 VII 1970 r., k. 14.

⁷⁹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Bugajskiego, 11 IV 1969 r., k. 7.

⁸⁰ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Cabaja, 11 IV 1969 r., k. 19.

⁸¹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Józefa Charczuka, 14 VII 1970 r., k. 14.

⁸² *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich*, s. 317.

⁸³ OKŚZpNP Kraków, Akta w sprawie zbrodni wojennych dokonanych od sierpnia 1944 r. do stycznia 1945 r. na ludności cywilnej obywateli polskich osadzonych w obozie pracy we

zach: otrzymywano kawę, czarny chleb oraz wodnistą zupę. Więźniom pomagała miejscowa ludność, która dostarczała im pożywienie⁸⁴. W okolicach Michałowa pracowano przy kopaniu rowów, budowie okopów oraz piłowaniu drzewa. Podczas pracy więźniów pilnowali żołnierze Wehrmachtu, którzy stosowali wobec nich przemoc. Dopuszczali się kopania, bicia kolbami karabinów oraz prętami. Jeden z funkcjonariuszy obozowych Lantz pobił więźnia tylko dlatego, że ten nie podwinął rękawów powyżej łokci⁸⁵. W grudniu 1944 r. trzech Niemców śmiertelnie pobiło nieustalonego z nazwiska mieszkańca Działoszyc. Wskutek jesiennej chłodu oraz wycieńczenia katorżniczą pracą zmarło kilka więźniów⁸⁶. Wśród nich znajdował się Władysław Ciesielski ze wsi Podrózie⁸⁷. Około 12 stycznia 1945 r. obóz ewakuowano. W czasie marszu w kierunku Częstochowy zastrzelono Polaka, którego tożsamości nie udało się ustalić. Większość więźniów zdołała zbiec.

W okolicach sierpnia 1944 r. założono obóz w okolicach Chrobrza i Złotej. Pracami kierował SS-Sturmabführer Theodor von Eupen, były komendant obozu Treblinka I. Zaraz po jego przybyciu byli funkcjonariusze obozu Treblinka I „[...] chodzili po zagrodach i zbierali zdrowych mężczyzn i kobiety do kopania rowów i umocnień”⁸⁸. Większość pracowników skoszarowano w barakach ulokowanych w okolicach Chrobrza i Złotej⁸⁹. Część osób mogła wracać na noc do domów pod warunkiem, że na określoną godzinę stawi się z powrotem do pracy⁹⁰. Ogółem przez cały okres funkcjonowania obozu w okolicach Chrobrza i Złotej przeszło przez niego pomiędzy 20 000 a 30 000 osób. Praca miała charakter skrajnie niewolniczy⁹¹. Pracowano około 16 godzin dziennie. Każdy pracownik

wsi Michałów, S/71/14/Zn, Protokół przesłuchania świadka Mariana Pawężowskiego, 4 III 1969 r., s. 19.

⁸⁴ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Wincentego Nowaka, 8 III 1969 r., k. 11.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Feliksa Wnęka, 4 III 1969 r., k. 13.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ OKŚZpNP Kraków, Działalność w Chrobrzu oddziału SS-manów z byłej załogi Treblinka, Ds. 12/73 (dalej: Ds. 12/73), Protokół przesłuchania świadka Stanisława Zająca, 28 II 1978 r., k. 34–35.

⁸⁹ OKŚZpNP Kraków, Sprawozdanie z przebiegu i wyników śledztwa w sprawie działalności SS-manów z obozu z Treblinka stacjonujących w Chrobrzu organizatorów przymusowych robót przy kopaniu rowów i umocnień na terenie Chrobrza od końca lipca do grudnia 1944 r., b.d., k. 57.

⁹⁰ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność byłych członków załogi karnego obozu pracy w Treblince w 1944 r. w Chrobrzu (Kreishauptmannschaft Busko)*, <http://chroberz.info/serwis/index.php/czy-wiesz-ze/4620-czy-wiesz-ze-zbrodniarz-sial-postrach-w-chrobrzu-i-okolicy-30> (dostęp: 21.02.2022).

⁹¹ J. Kucharski, *Wspomnienia z Chrobrza*, s. 124.

niał wyznaczony odcinek pracy. W przypadku jej niewykonania, bito go do utraty przytomności kijami lub kańczugami i szczuto psami. Jak wspominał jeden z mieszkańców Chrobrza Stanisław Gil: „Wszyscy hitlerowcy ubrani byli w niebieskich mundurach z trupimi czaszkami. Zatrudnionych przy kopaniu rowów wszyscy hitlerowcy bili i szczuli psami”⁹². Jeden z byłych funkcjonariuszy obozu Treblinka I zastrzelił mieszkańca Chrobrza Franciszka Kwiecińskiego⁹³. Najprawdopodobniej ofiarami byłych członków załogi obozu Treblinka I padli również Kazimierz Żabiński vel Żabczyński, pracownik Urzędu Gminy w Chrobrzu, którego zastrzelono we wrześniu 1944 r., oraz Paweł Kwaśniewski z Chrobrza⁹⁴. Pod koniec grudnia 1944 r. grupa byłych funkcjonariuszy Treblinka I opuściła Chroberz, kierując się w kierunku Kazimierzy Wielkiej⁹⁵. Nadzór nad pracami fortyfikacyjnymi przejął oddział Organizacji Todta. W styczniu 1945 r. wskutek sowieckiej ofensywy Niemcy ewakuowali obóz, kierując więźniów w kierunku wsi Czarkowy i Konieczmosty. Podczas ewakuacji wielu przymusowym pracownikom udało się zbiec.

W sierpniu 1944 r. założono również obóz fortyfikacyjny w Młodzawach Dużych⁹⁶. Utworzono go na terenie zabudowań dworskich, które otoczono drutem kolczastym. Budynki miały wymiary 20 × 8 m i 40 × 18 m⁹⁷. Jeszcze przed założeniem obozu w lipcu 1944 r. rozstrzelano 7 osób za niestawienie się do pracy przy okopach. Podobnie jak w przypadku obozu w okolicach Chrobrza i Złotej, pracami w Młodzawach Dużych kierował SS-Sturmbannführer Theodor von Eupen. Załogę obozową stanowili Niemcy i Ukraińcy. Przeciętny stan liczebny więźniów wahał się między 100 a 1000 osób. Byli to ludzie schwytani w łapankach urządza-nych w okolicznych wioskach. Szacuje się, że przez obóz przeszło około 20 000 Polaków. Podobnie jak w przypadku innych obozów fortyfikacyjnych na terenie Kreishauptmannschaft Busko w Młodzawach Dużych panowały kiepskie warunki bytowe. Obóz funkcjonował do 12 stycznia 1945 r.

⁹² OKŚZpNP Kraków, Ds. 12/73, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Gila, 28 II 1978 r., k. 39.

⁹³ S. Różycki, M. Michalski, E. Kopówka, *Obóz pracy Treblinka I*, Warszawa–Treblinka I 2017, s. 50–51.

⁹⁴ OKŚZpNP Kraków, Ds. 12/73, Pismo do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach, 9 II 1978 r., k. 26.

⁹⁵ OKŚZpNP Kraków, Ds. 12/73, k. 54.

⁹⁶ AIPN, GK, Ankieta. Egzekucje. Groby. Województwo kieleckie: tom I; Kwestionariusze o egzekucjach masowych i grobach masowych – woj. kieleckie, 163/47, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 260–261.

⁹⁷ K. Berkowicz, *Ucieczka z fortyfikacyjnego obozu pracy w Młodzawach Dużych*, „Świętokrzyskie. Środowisko, dziedzictwo kulturowe, edukacja regionalna” 2021, nr 28 (32), s. 48.

Na terytorium Kreishauptmannschaft Busko przeważająca większość obozów fortyfikacyjnych powstała jesienią 1944 r. Jeden z nich utworzono we wrześniu 1944 r. w Bosowicach. Jesienią oddziały niemieckie otoczyły wieś Janina i uprowadziły wszystkich mężczyzn⁹⁸. Niemcy podzielili ich na dwie grupy. Pierwszą skierowali do nowo powstałego obozu w Bosowicach, drugą zaś pognano pieszo do Chmielnika. Stamtąd mężczyzn przetransportowano do Częstochowy, a następnie na roboty przymusowe do III Rzeszy⁹⁹. Wrześniową łapankę wspominał Stefan Muszyński, mieszkaniec Janiny:

Jesienią 1944 roku, gdy Janina znalazła się w strefie przyfrontowej, żandarmi urządzili wielką łapankę i zabrali wszystkich mężczyzn zdolnych do pracy z wyjątkiem tych, którzy zdążyli w porę się ukryć. Następnie posegregowali nas i około sześćdziesięciu zabrali do Bosowic, gdzie był obóz Polaków skierowanych przymusowo do kopania okopów. Pozostałych schwytanych wywieźli na przymusowe roboty do Niemiec¹⁰⁰.

W obozie przebywały także kobiety oraz nieletni chłopcy. Według relacji Bolesława Piaseckiego, mieszkańca Bosowic: „Po wywiezieniu mężczyzn hitlerowcy wyznaczali do kopania okopów w pobliżu linii frontu nieletnich chłopców i kobiety. Ja musiałem chodzić do kopania okopów przez dwa tygodnie codziennie. Prowadzili nas ze wsi pod konwojem uzbrojonych strażników”¹⁰¹. Więźniowie pracowali przy budowie fortyfikacji na pierwszej linii frontu przyczółku baranowskiego. Wskutek ostrzału przeciwnej strony wielu więźniów odniosło rany. Obóz w Bosowicach przestał istnieć 12 stycznia 1945 r.¹⁰²

Kolejny obóz fortyfikacyjny utworzono we wrześniu 1944 r. w wysiedlonej wsi Jarząbki¹⁰³. Umieszczono go w szkole podstawowej oraz w zabudowaniach gospodarczych. Przeciętnie przebywało w nim około 450 osób¹⁰⁴. Więźniowie pracowali przy budowie fortyfikacji. W połowie stycznia 1945 r., wskutek przełamania frontu przez wojska sowieckie, nastąpiła samolikwidacja obozu¹⁰⁵.

⁹⁸ Aresztowano m.in. następujących mieszkańców Janiny: Józefa Segdę, Władysława Ziomka, Józefa Ziomka, Leona Grzegorzcyka, Stanisława Rusieckiego, Stanisława Przondo, Stanisława Trecia; OKŚZpNP Kraków, Ds. 29/69 t. III, Protokół przesłuchania świadka Józefa Segdy, 3 X 1978 r., s. 51; zob. także: tamże, Protokół przesłuchania świadka Jana Sochy, k. 46.

⁹⁹ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Antoniego Zapolskiego, 2 X 1978 r., s. 43–44.

¹⁰⁰ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stefana Muszyńskiego, 25 IX 1978 r., s. 15.

¹⁰¹ OKŚZpNP Kraków, Ds. 29/69 t. 2, Protokół przesłuchania świadka Bolesława Piaseckiego, 2 IX 1978 r., s. 212.

¹⁰² AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/98, b.d., k. 12.

¹⁰³ AIPN, 2448/321 cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 339.

¹⁰⁴ AIPN, GK, 179/114, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 37.

¹⁰⁵ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, s. 144.

We wrześniu 1944 r. na terenie byłego więzienia w Pińczowie utworzono obóz pracy¹⁰⁶. Załogę obozową stanowili Ukraińcy oraz członkowie Organizacji Todta. W obozie przeciętnie przebywało od 300 do 500 osób¹⁰⁷. Przez cały okres istnienia przez obóz przeszło około 2500 osób. Kierowano do niego mieszkańców Pińczowa, Jędrzejowa oraz Chmielnika ujętych w łapankach. Więźniowie spali na pryzkach w celach. Wyżywienie było równie kiepskie jak w innych obozach zlokalizowanych na terenie Kreishauptmannschaft Busko. Więźniowie otrzymywali na śniadanie i kolację chleb z margaryną albo marmoladą, czarną, gorzką kawę, na obiad zaś zupę¹⁰⁸. Pracowali przy kopaniu okopów, budowie schronów, naprawie dróg oraz przy innych pracach fortyfikacyjnych. Do pracy prowadzono ich pod konwojem. Obóz w Pińczowie zlikwidowano na początku stycznia 1945 r.¹⁰⁹ W związku z ofensywą sowiecką Niemcy zbiegli, a więźniowie opuścili teren obozu.

Ważnymi elementami obrony w pierścieniach umocnień był rejon Wiślicy i Nowego Korczyna. We wrześniu 1944 r. utworzono obóz fortyfikacyjny w Konieczmostach¹¹⁰. Zlokalizowano go w jednopiętrowym magazynie kolejowym¹¹¹. Załoga obozu składała się z 40 osób – żołnierzy Wehrmachtu oraz Ukraińców. Obóz otoczono drutem kolczastym. Osadzono w nim osoby ujęte w łapankach w okolicznych wioskach, a także w okolicy Kazimierzy Wielkiej, Jędrzejowa, Miechowa i Skalbierza. Mężczyzn ulokowano na parterze, kobiety zaś na pierwszym piętrze. Podobnie jak w przypadku innych obozów fortyfikacyjnych, wyżywienie było nędzne, brakowało pryz i pościeli. Obóz pozbawiono również urządzeń sanitarnych. Więźniom pomagała miejscowa ludność, dostarczając żywność. Wobec pracowników nagminnie stosowano przemoc. Jak wspominał Stefan Cieślak, który pełnił funkcję kucharza: „Byłem świadkiem jak komendant obozu uderzył w twarz starszego człowieka, który jego zdaniem zbyt wolno zszedł na śniadanie. Tego samego człowieka na stole znajdującym się obok kuchni bił kijem grubości styła od rydła”¹¹².

¹⁰⁶ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność więzienia w Pińczowie*, s. 448.

¹⁰⁷ AIPN GK, Materiały dochodzeniowe OKBZN w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych na terenie pow. pińczowskiego (miasto Pińczów, gminy: Pińczów, Sanicyniów, Góra, Kliszów, Czarkowy. Protokoły), 179/102, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 6–7.

¹⁰⁸ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych na Polakach w obozie w budynku więziennym w Pińczowie w latach 1944–1945, Ds. 68/68, Protokół przesłuchania świadka Wiesława Barańskiego, 4 III 1969 r., k. 36.

¹⁰⁹ Tamże, Protokół przesłuchania Zygmunta Adamczyka, 4 III 1969 r., k. 13.

¹¹⁰ AIPN, 2448/321 cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 340.

¹¹¹ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, 53/98, Wykaz obozów fortyfikacyjnych, b.d., k. 13.

¹¹² OKŚZpNP Kraków, Ds. 46/68, Protokół przesłuchania świadka Stefana Cieślaka, 16 IV 1970 r., k. 34.

W obozie w Konieczmostach zdarzały się przypadki ucieczek z obozu. Zazwyczaj odbywały się w czasie wykonywania pracy bądź pod osłoną nocy. 12 stycznia 1945 r. wskutek ofensywy sowieckiej obóz przestał istnieć.

Na przełomie września i października 1944 r. powstał obóz fortyfikacyjny we wsi Topola. Utworzono go na terenie zabudowań dworskich, które otoczono drutem kolczastym i strażą w postaci uzbrojonych żołnierzy Wehrmachtu. W obozie osadzono 200 mężczyzn pochodzących z Topoli, Zagajów Kikowskich, Smogorzowa oraz Konar. Pracowali oni głównie nocą na pierwszej linii frontu przyczółka baranowskiego, pod ostrzałem strony przeciwnej¹¹³. 3 grudnia 1944 r. 16 więźniów przekazano żandarmerii w Busku-Zdroju. W czasie śledztwa zamordowano 3 więźniów: Stanisława Wrześniaka, Romana Figurę i Józefa Wójcika, pozostałych zaś wywieziono do Berlina. Obóz w Topoli oficjalnie przestał istnieć w styczniu 1945 r.¹¹⁴

W pobliżu Topoli w 1944 r. powstał również obóz fortyfikacyjny w Falkach. Na jego temat niewiele wiadomo. Według Józefa Marszałka przeszło przez niego około 135 Polaków¹¹⁵.

Kolejne obozy fortyfikacyjne na terenie Kreishauptmannschaft Busko powstawały w październiku 1944 r. Jeden z nich utworzono we wsi Raczyce¹¹⁶. Zlokalizowano go na terenie zabudowań gospodarczych wysiedlonej wsi. Przebywało w nich około 60 mężczyzn ujętych w łapankach. Tak jak i w innych obozach, również w Raczycach panował głód i złe warunki sanitarne. Więźniowie pracowali pod ścisłym nadzorem przy budowie umocnień od świtu do nocy. Niejednokrotnie dochodziło do ich pobicia, zdarzały się również przypadki samobójstwa. W czasie drogi z pracy zastrzelono mieszkańca wsi Bugaj Bolesława Połońskiego¹¹⁷. Obóz zlikwidowano 12 stycznia 1945 r.¹¹⁸

Kolejny obóz fortyfikacyjny na terenie Kreishauptmannschaft Busko funkcjonował w Sielcu od 15 października do 28 grudnia 1944 r. Jesienią 1944 r. żołnierze Wehrmachtu wysiedlili z zabudowań 3 gospodarzy: Franciszka Jarzynę, Franciszka Wójcika i Jana Siemieńca¹¹⁹. Na ich terenie utworzono obóz, który otoczono

¹¹³ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Fortyfikacyjne obozy pracy organizowane przez Wehrmacht na Kielecczyźnie w drugiej połowie 1944 r., 53/98, b.d., k. 15.

¹¹⁴ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, s. 154.

¹¹⁵ Tamże, s. 142.

¹¹⁶ AIPN, GK, 179/114, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 39–40.

¹¹⁷ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Ziółkowskiego, b.d., k. 47.

¹¹⁸ AIPN, 2448/321 cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 342.

¹¹⁹ OKŚZpNP Kraków, Akta główne w sprawie zabójstw w obozie pracy w Sielcu w 1944 r., S 20/09/Zn (dalej: S 20/09/Zn), Protokół przesłuchania świadka Piotra Soi, 9 VIII 1968 r., k. 4.

drutem kolczastym. Zajmował powierzchnię 40–50 arów¹²⁰. Środkowy budynek, należący do Wójcika, zajęła niemiecka załoga obozu, która składała się z 20 osób, pozostałe zaś – więźniowie. W Sielcu przebywali mężczyźni pochodzący głównie z Końskich, z Radomia, ze Skarżyska-Kamiennego oraz ze Starachowic. Ogółem przez obóz przeszło 82 mężczyzn. Warunki bytowe w obozie były bardzo ciężkie¹²¹. Wyżywienie było nędzne, więźniowie otrzymywali posiłki dwa razy dziennie. Żywili się głównie ziemniakami oraz zupą z brukwi. Spali na gołej ziemi, przykrywając się jedynie słomą oraz własnymi ubraniami. Pracowali przy karczowaniu lasu w rejonie Szczerbakowa, a także przy budowie dróg. Dzień pracy trwał od 10 do 12 godzin. Podczas pracy wobec więźniów stosowano przemoc – bito ich kolbami karabinów. Jak zeznawał Jan Siemieniec: „Były przypadki, że w czasie marszu do pracy lub drogi powrotnej więźniowie upadali omdlewając z głodu lub z przemęczenia”¹²². Najprawdopodobniej w nocy z 26 na 27 grudnia 1944 r. grupa więzionych Polaków wykonała podkop pod ścianę w celu ucieczki. Dwóm z nich udało się zbiec. Trzeciego, Stanisława Łacha, zastrzelono w momencie, gdy wystawił głowę przez otwór w murze¹²³. Obóz zlikwidowano 28 grudnia 1944 r. Więźniów przewieziono w rejon Szczerbakowa¹²⁴, a następnie w okolice granicy z Czechami.

Kolejny obóz na terenie Kreishauptmannschat Busko funkcjonował od października 1944 do stycznia 1945 r. w Żurawnikach. Jego załogę stanowiła niemiecka jednostka frontowa, wspomagana przez Ukraińców. W obozie przebywali głównie mężczyźni i chłopcy w wieku 17–18 lat, pochodzący z okolic Skalbmicza oraz Topoli. Przeciętnie osadzano w nim około 100 osób¹²⁵. Zlokalizowano go na terenie budynków dworskich. Warunki bytowe były kiepskie. Więźniowie pracowali przy kopaniu okopów, budowie bunkrów oraz układaniu drzewa¹²⁶. Załogę obozu stanowiła niemiecka jednostka frontowa wspomagana przez Ukraińców.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ AIPN, 2448/321 cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 345.

¹²² OKŚZpNP Kraków, S 20/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Siemieńca Jana, Busko-Zdrój, 9 VII 1968 r., k. 4.

¹²³ Tamże, Protokół przesłuchania świadka Piotra Wróbla, Busko-Zdrój, 19 II 1970 r., k. 4.

¹²⁴ *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich*, s. 449.

¹²⁵ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Kartoteka tematyczna – obozy hitlerowskie 1939–1945 (Baudienst, pracy przymusowej, pracy przy zakładach przemysłowych, wysiedlonych, jeńskie, koncentracyjne), 53/6047, b.d., k. 199.

¹²⁶ AIPN Ki, OKŚZpNP – IPN Kielce, Akta śledztwa w sprawie zbrodni zabójstwa Polaków popełnionych przez hitlerowców w obozie we wsi Żurawniki pow. Pińczów w l. 1944–1945, 53/4989, Protokół przesłuchania świadka Piotra Krzemienia, 4 III 1969 r., s. 4.

Zlikwidowano go w pierwszej dekadzie stycznia 1945 r., kilka dni przed ofensywą sowiecką.

W październiku 1944 r. powstał również obóz fortyfikacyjny w Chotlu Czerwonym. Utworzono go na terenie zabudowań gospodarczych Andrzeja i Franciszka Mazurów. W obozie umieszczono około 200 Polaków ujętych w łapankach. Podobnie jak w przypadkach innych obozów fortyfikacyjnych na terenie Kreishauptmannschaft Busko, wyżywienie było głodowe, a więźniowie spali na słomie. Pracowali w kamieniołomach, przy naprawie dróg oraz budowie okopów w bezpośrednim sąsiedztwie pierwszej linii frontu. Dwa razy w tygodniu do obozu przyjeżdżał lekarz z Wiślicy¹²⁷. W grudniu 1944 r. obóz przeniesiono na teren miejscowej szkoły podstawowej. 12 stycznia 1945 r. próbę jego ewakuacji udaremniła ofensywa sowiecka, w której wyniku niemieccy funkcjonariusze zbiegli, a więźniowie wrócili do domów.

W listopadzie 1944 r. w remizie strażackiej oraz w pobliskich zabudowaniach gospodarczych we wsi Piestrzec utworzono obóz fortyfikacyjny¹²⁸. Ogółem przeszło przez niego około 500–800 więźniów pochodzących z gmin Zborów oraz Pawłów. Ze względu na panujący głód oraz złe warunki sanitarne w obozie wybuchła epidemia żółtaczki. Warunki aprowizacyjne były kiepskie, więźniowie mogli jednak otrzymywać od rodzin paczki z żywnością. W ciągu dnia pracowali przy budowie dróg, a nocą przy okopach. Wobec więźniów stosowano przemoc, podczas pracy bito ich drewnianymi kijami. Mieszkańca Kikowa, niejakiego Sowulę, zabito przy pracy. Wskutek złych warunków bytowych więźniowie podejmowali liczne próby ucieczki. Jednym z nich był Tadeusz Kalita ze Zborowa. Schwytano go po kilku dniach, po czym zastrzelono na oczach wszystkich więźniów: „Przed egzekucją hitlerowcy przywiązali go do rosnącej wierzbą na placu obozowym, zawiązali mu usta i oczy szmatą. Został zastrzelony jako ostrzeżenie dla innych Polaków, na wypadek, gdyby planowali ucieczkę”¹²⁹. Jego ciało zakopano w rowie około 50 m od remizy. W późniejszym czasie jego rodzina przeniosła zwłoki na cmentarz parafialny w Zborowie. Obóz we wsi Piestrzec, podobnie jak i w Raczycach, zlikwidowano 12 stycznia 1945 r.

¹²⁷ AIPN, 2448/321 cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 338.

¹²⁸ AIPN, GK, Materiały dochodzeniowe OKBZN w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach: Grabki, Szczytniki, Stopnica, Potok. Protokoły przesłuchania świadków, zestawienia zbrodni niemieckich, 179/115, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 40.

¹²⁹ OKŚZpNP Kraków, Ds. 47/68, Sprawozdanie dot. zbrodni hitlerowskich w obozie w Piestrzcu, b.d., s. 42.

Kolejnym obozem fortyfikacyjnym był obóz w Wiślicy, funkcjonujący od listopada 1944 do 12 stycznia 1945 r. Mieścił się w zabudowaniach przy placu Królowej Jadwigi¹³⁰. Jego tereny nie były ogrodzone, jednakże wyloty pobliskich ulic były patrolowane przez żołnierzy Wehrmachtu. W zabudowaniach kwaterowano ujętych w łapanekach mieszkańców pobliskich wsi. Ogółem przez obóz przeszło około 400 osób. Miejscowi nie byli skoszarowani, ale musieli codziennie zgłaszać się na wyznaczoną zbiórkę i wykonywać roboty fortyfikacyjne w Goryśławicach¹³¹. Wskutek ofensywy sowieckiej Niemcy zbiegli, a więźniowie powrócili do domów.

W okolicy Wiślicy funkcjonował również w okresie od 18 grudnia 1944 do stycznia 1945 r. obóz w Górkach. Przeszło przez niego 200 Polaków¹³².

Podsumowanie

Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą opracowania tematyki działalności niemieckich obozów na terenie Kreishauptmannschaft Busko. Należy podkreślić niezwykle ubogi stan badań. W granicach administracyjnych Kreishauptmannschaft Busko funkcjonowały niemal wszystkie kategorie obozów: jenieckie, pracy przymusowej dla ludności polskiej i żydowskiej, służby budowlanej oraz fortyfikacyjne. Niejednokrotnie warunki, w jakich przebywali więźniowie, nie różniły się od tych panujących w obozach koncentracyjnych. Osadzano ich w barakach, w budynkach szkół lub w zabudowaniach gospodarczych, które otaczano drutem kolczastym. Nagminnie brakowało pryczy do spania, pościeli oraz urządzeń sanitarnych. Wskutek złych warunków bytowych w obozach występowały epidemie chorób zakaźnych takich jak tyfus czy żółtaczka. Więźniowie otrzymywali głodowe wyżywienie, które zwykle składało się z wodnistej zupy z brukwi, liści buraków i zamrażniętych ziemniaków oraz niesłodzonej kawy zbożowej i kawałka suchego chleba. Wykonywali różnego rodzaju prace: budowlane, przemysłowe oraz

¹³⁰ OKŚZpNP Kraków, Akta śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich w obozie w Wiślicy pow. Busko-Zdrój w latach 1944–1945, 50/68, Protokół przesłuchania świadka Piotra Wołoszyna, 6 XI 1968 r., b.k.

¹³¹ Tamże, Sprawozdanie dot. zbrodni hitlerowskich w obozie pracy przymusowej dla Polaków w Wiślicy, b.d., k. 54.

¹³² J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, s. 143.

meliorację pól i łąk. Wobec więźniów stosowano przemoc. Wielu z nich w czasie pobytu w obozach poniosło śmierć.

Ogółem przez obozy na terenie Kreishauptmannschaft Busko przeszło kilkadziesiąt tysięcy jego mieszkańców. Wielu z nich zmarło z wycieńczenia oraz wskutek ran odniesionych przy pracach fortyfikacyjnych. Poszczególne wątki bez wątpienia wymagają prowadzenia dalszych badań. Imienne wykazy osób, które zginęły na terenie obozów na terenie Kreishauptmannschaft Busko, praktycznie nie istnieją. Niewątpliwie wartościowe byłoby opisanie kolejnych zbrodni dokonanych na tym obszarze oraz przeprowadzenie, chociażby częściowej, rekonstrukcji losów ich ofiar.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Archiwalia

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach

Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Kielcach 1991–1999.
Sąd Okręgowy w Kielcach 1945–1950.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Der Kreishauptmann Busko [Starosta Powiatowy w Busku].
Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce 1949–1984.
Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Radomiu.
Zbiór ankiet sądów grodzkich dotyczących miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich.

Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie

Akta śledztw w sprawie zbrodni popełnionych w obozach pracy przymusowej oraz w sprawie zbrodni popełnionych przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945.

Żydowski Instytut Historyczny

Żydowska Samopomoc Społeczna.

Źródła drukowane

Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943, Krakau 1943.
Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa (Postanowienie o sporządzenie spisu) z dn. 12 XII 1939 r., „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnische Ge-

biete" [Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów], 1939, nr 14, s. 246–248.

Opracowania

- Bainvöll J., *Wielki mrok*, Warszawa 2013.
- Bauminger R., *Przy trotylu i pikrynie*, Kraków 1946.
- Bender S., *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej (1939–1943)*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2007, nr 3, s. 42–63.
- Berkowicz K., *Ucieczka z fortyfikacyjnego obozu pracy w Młodzawach Dużych*, „Świętokrzyskie. Środowisko, dziedzictwo kulturowe, edukacja regionalna” 2021, nr 28(32), s. 40–57.
- Borzobohaty W., *„Jodła”. Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1988.
- Chruśliński J., *Busko-Zdrój, lata okupacji 1939–1945. Szukanie drogi... wspomnienie*, „Buski Kwartalnik Edukacyjny” 2013, nr 44, s. 34–37.
- Chruśliński J., *Zamach na krwawego kata gestapo – Hansa Petersa w Busku-Zdroju*, „Buski Kwartalnik Edukacyjny” 2011, nr 35, s. 26–29.
- Dolata B., *Wyzwolenie Polski 1944–1945. Działania wyzwolenicze Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego*, Warszawa 1971.
- Domański T., Jankowski A., *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011.
- Dymko C., *Walka w szeregach Armii Krajowej*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1992, nr 1, s. 45–48.
- Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe: part A*, eds. M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012.
- Faliszewski F., *Kartki z przeszłości ruchu ludowego w byłym powiecie stopnickim*, Warszawa 1965.
- Fąfara E., *„Wojnar” i jego żołnierze; opowieść o Janie Pszczole „Wojnarze”, komendancie BCH obwodu pińczowskiego*, Warszawa 1976.
- Gibaszewski K., *Hasag. Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 2011.
- Gocel T., *Represje niemieckie wobec kleru wiejskiego w diecezji kieleckiej 1939–1945*, „Wiś Polska w Czasie II Wojny Światowej” 1/2020, s. 36–55.
- Gmitruk J., Matusak P., Nowak J., *Kalendarium działalności bojowej Batalionów Chłopskich 1940–1945*, Warszawa 1983.
- Jankowski A., *Pacyfikacje i terror na wsi w Kieleckiem 1939–1945*, Kielce 1986.
- Kaczanowski L., *Hitlerowskie fabryki śmierci na Kielecczyźnie*, Warszawa 1984.
- Karay F., *Death Comes in Yellow. Skarżysko-Kamienna Slave Labor Camp*, Amsterdam 1996.
- Kielecczyzna pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945: straty osobowe*, red. E. Krężolek, M. Zawisza, Kielce 2017.
- Kisiel H., *Księgi ewidencyjne aresztów w Busku i Opatowie źródłem do dziejów zakładów karnych w okręgu radomskim w latach 1940–1944*, „Rocznik Świętokrzyski” 1991, t. 18, s. 39–50.

- Kucharski J., *Wspomnienia z Chrobrza z lat 1938–1948*, Kielce 2006.
- Kuza S., *Garść wspomnień*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1993, nr 6, s. 45–52.
- Marciniec L., *Udział buskiego harcerstwa w walce o wyzwolenie narodowe w okresie I i II wojny światowej*, w: *Tradycje walk o wyzwolenie narodowe i społeczne na Ziemi Buskiej. Materiały sesji popularnonaukowej 11.IV.1987 r.*, red. Z. Guldón, Kielce 1988, s. 169–178.
- Marciniec L., *Więzi i korzenie*, t. 1, Busko-Zdrój 1997; t. 2, Kielce–Busko-Zdrój 2001.
- Marszałek J., *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998.
- Meducki S., *Busko w okresie drugiej wojny światowej*, „Studia Kieleckie”, 1985, nr 3/47, s. 85–103.
- Meducki S., *Wies kielecka w czasie okupacji niemieckiej (1939–1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Kielce 1991.
- Mrozkiewicz „Brzoza” J., *W konspiracji i w walce. Z dziejów Podobowodu AK Szydłów*, Kielce 1997.
- Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.
- Obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, oprac. K. Leszczyński, Warszawa 1967.
- Odrobina W., *Chłopi gminy Złota w walce z niemieckim okupantem*, Poznań 2006.
- Pawlina P., *Podziemni żołnierze wolności. Wspomnienia dowódcy oddziału partyzanckiego BCh*, Warszawa 1970.
- Piątkowski S., *Skarżysko-Kamienna w latach wojny i okupacji (1939–1945)*, w: *Dzieje Skarżyska-Kamiennej. Monografia z okazji 90-lecia nadania praw miejskich*, red. K. Zemela i P. Kardys, Skarżysko-Kamienna 2013, s. 281–332.
- Plebankiewicz L., *Kobiety – żołnierze Armii Krajowej w Busku „Borsuk”*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1992, nr 1, s. 7–8.
- Podsiadło R., *Niemieckie fortyfikacje Stellung A2 i ich przełamanie w styczniu 1945 r. na linii Raby, Szreniawy i Pilicy*, Warszawa 2014.
- Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.
- Rogała S., *Chmielnik miasto i gmina*, Kielce 1998.
- Roth M., *Herrenmenschen. Die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege*, Göttingen 2009.
- Różycki S., Michalski M., Kopówka E., *Obóz pracy Treblinka I*, Warszawa–Treblinka I 2017.
- Seidel R., *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2006.
- Smarzyński H., *Powiat Busko-Zdrój przed 1 IX 1939 r. i w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Kraków 1960.
- Sołtysiak A.B., *Chmielnik i ja*, Kielce 2007.

- Sztuk M., *Pomagali nam odważni sołtysi*, „Kombatanckie Zeszyty Historyczne” 1992, nr 2, s. 74–77.
- Trzeskowska K., *Akcja „Burza” w Okręgu Radomsko-Kieleckim AK*, „Wykus” 2018, nr 23, s. 6.
- Trzeskowska K., *Działalność konspiracyjna na terenie Obwodu ZWZ-AK Busko*, „Wykus” 2019, nr 24, s. 8.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność aresztu powiatowego w Busku-Zdroju w latach 1940–1944 w świetle księgi ewidencyjnej więźniów*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne” 2022, t. 11, s. 133–153.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność kobiet w ramach Obwodu ZWZ-AK Busko. Wybrane przykłady*, „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej” 2021, nr 71, s. 61–72.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność więzienia w Pińczowie w latach 1939–1944 (dystrykt Radom)*, „Archiwum Kryminologii” 2021, nr 43, s. 429–457.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Miejsca kaźni na terenie Kreishauptmannschaft Busko (dystrykt Radom) w latach 1939–1945*, „Niepodległość i Pamięć” 2022, nr 1, s. 105–128.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Ofiary terroru i działań wojennych w latach 1939–1945 z terenu Kreishauptmannschaft Busko*, Warszawa 2023.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Represje niemieckie wobec mieszkańców wsi na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1939–1945 (dystrykt Radom)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 1, s. 37–59.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Straty osobowe mieszkańców Kreishauptmannschaft Busko*, „Więć Polska w Czasie II Wojny Światowej” 2020, nr 1, s. 36–55.
- Trzeskowska-Kubasik K., *System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju w latach 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne” 2021, nr 36, s. 103–113.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Terror niemiecki na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1939–1945* [w opracowaniu].
- Trzeskowska-Kubasik K., *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim*, Warszawa 2022.
- Walka i cierpienie. Wspomnienia żołnierzy BCh III Okręgu Kieleckiego z lat wojny i powojennych prześladowań*, oprac. S. Durlej, Kielce 1999.
- Wardzyńska M., *Kategorie obozów pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej, w: Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, Warszawa 2009, s. 101–113.
- Wardzyńska M., *Obozy niemieckie na okupowanych terenach polskich*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 4, kwiecień, s. 24–30.
- Wojnakowski L., *Z dala od Wykusu*, Łódź 1988.
- Wróblewski M., *Służba budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984.

Źródła internetowe (netografia)

- Baudienst*, <https://www.powiatbuski1939-1945.pl/praca-przymusowa/polakow-praca-przymusowa-na-terenie-generalnego-gubernatorstwa/baudienst/>
- Informacja o więźniach*, <https://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach>

Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność byłych członków załogi karnego obozu pracy w Treblince w 1944 r. w Chrobrzu (Kreishauptmannschaft Busko)*, <http://chroberz.info/serwis/index.php/czy-wiesz-ze/4620-czy-wiesz-ze-zbrodniarz-sial-postrach-w-chrobrzu-i-okolicy-30>

Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność obozu pracy w Słupi na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1941–1944*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/780-82,Dzialalnosc-obozu-pracy-w-Slupi-na-terenie-Kreishauptmannschaft-Busko-w-latach-1.html>

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/64278,Zbrodnie-Wehrmachtu-we-wrzesniu-1939-r-na-terenie-powiatu-stopnickiego-buskiego.html>

O autorce:

dr Karolina Trzeskowska-Kubasik – pracownik Biura Badań Historycznych IPN. W latach 2014–2019 pracowała w Studium Polski Podziemnej w Londynie. Autorka książki: *Tadeusz Żenczykowski-Zawadzki 1907–1997. W kraju i na emigracji, Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim koło Buska-Zdroju, Ofiary terroru i działań wojennych w latach 1939–1945 z terenu Kreishauptmannschaft Busko, Terror niemiecki na terenie Kreishauptmannschaft Busko w latach 1939–1945, Żydzi w historii Buska-Zdroju*, a także ponad 100 artykułów popularnonaukowych i naukowych publikowanych w prasie krajowej oraz emigracyjnej.

Zainteresowania naukowe: terror niemiecki w południowej części Kielecczyny, straty osobowe mieszkańców Kreishauptmannschaft Busko, straty osobowe inteligencji polskiej na terenie dystryktu Radom, działalność emigracyjna byłych żołnierzy Armii Krajowej w Londynie.

e-mail: Karolina.Trzeskowska-Kubasik@ipn.gov.pl